

HALİFE MU‘TAZİD DÖNEMİNDE (279-289/892-902) ABBÂSÎ-TOLUNOĞULLARI İLİŞKİLERİ

Saim YILMAZ*

THE RELATIONS BETWEEN ABBASIDS AND TULUNIDS IN THE REIGN OF CALİPH AL-MU‘TADİD (279-289/892-902)

This article aims to deal with Caliph al-Mu‘tadid’s political and military relations with Tulunids, which constituted the base for his western policy. Al-Mu‘tadid who reigned for approximately ten years has made contracts with Tulunids two times. The first one was the contract with Humarawayh right after al-Mu‘tadid ascended the throne. Through this contract which made it possible to begin a new period in the political and military relations between these states, Mousul and Djazira were secured again by Abbasids. As for the Abbasid rule of Kinnesrin, Awasım and Sughur regions, it was realized after the second contract with Harun b. Khumarawayh who was the fourth amir of Tulunids.

Keywords: al-Mu‘tadid, Khumarawayh, Harun b. Khumarawayh, Abbasids, Tulunids, Mousul, Djazira, Kinnesrin, Awasım, Sughur

Anahtar Kelimeler: Mu‘tazid, Humâreveyh, Harun b. Humâreveyh, Abbâsiler, Tolunoğulları, Musul, Cezîre, Kinnesrîn, Avâsım, Suğûr.

Giriş

Abbâsî Devleti tarihinde, Halife Mu‘tazid dönemi (279-289/892-902) siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda yeniden bir canlanma ve toparlanma dönemini temsil eder. Devletin siyasî ve askerî anlamda otoritesini büyük ölçüde kaybettiği ve malî bakımdan iflasın eşiğine geldiği bir dönemde halife olan Mu‘tazid, önce Saffârîler’le, kısa bir süre sonra da Tolunoğulları ile anlaşma yapmakla işe başlamıştır. Halifelige ismen tâbî bu iki büyük hanedana karşı başlangıçta benimsemiş olduğu ve halifeliği müddetince

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. İslam Tarihi Anabilim Dalı, Arş. Gör. Dr.,
saimy@sakarya.edu.tr

devam ettirdiği bu barış politikası, onun doğuda ve batıda devletin otoritesini yeniden temin etmesinde ve elden çıkmış olan bazı bölgelerin tekrar kontrol altına alınmasında en temel etken olmuştur.

Bu makale Halife Mu'tazıd'ın batı politikasının esasını teşkil eden ve aynı zamanda akrabalık kurmuş olduğu Tolunoğulları ile olan siyasî ve askerî ilişkilerini ele almayı hedeflemektedir. Yaklaşık on yıl tahtta kalan Mu'tazıd, Tolunoğulları Devleti ile iki defa anlaşma imzalamıştır. Bunlardan birincisi, tahta çıkışının hemen ardından Humâreveyh ile yapmış olduğu anlaşmadır. İki taraf arasındaki siyasî ve askerî ilişkilerde yeni bir döneme girilmesini sağlayan bu anlaşma ile Musul ve Cezîre yeniden Abbâsî Devleti'ne kazandırılmıştır. Kinnesrîn, Avâsım ve Suğûr bölgelerinin yeniden hakimiyet altına alınması ise Tolunoğullarının dördüncü emîri Harun b. Humâreveyh ile yapılan ikinci anlaşma neticesinde gerçekleşmiştir.

1-İki Taraf Arasında Barış Sağlanması ve Akrabalık Bağı Kurulması

Mu'tazıd'ın halifelik tahtına oturması, Abbâsî Devleti ile Tolunoğulları Devleti arasında devam eden siyasî ve askerî ilişkilerde barış ve akrabalığa dayalı yeni bir başlangıcı beraberinde getirmiştir. Mu'tazıd'ın hilafete gelişinden yaklaşık iki buçuk ay sonra İbnü'l-Cessâs adıyla meşhur olan elçisi Hüseyin b. Abdullah'ı çok kıymetli hediyelerle¹ birlikte Bağdat'a gönderen Humâreveyh, yeni halifeye tebriklerini bildirerek aralarında barış ve dostluğun tesisi için ilk adımı atmıştır. Bu görüşmede elçi İbnü'l-Cessâs, Humâreveyh'in kızı Katrunnedâ'yı halifenin oğlu Ali (Müktefi) ile evlendirme teklifini de dile getirmişti. Humâreveyh tarafından atılmış olan bu adımı büyük bir memnuniyetle karşıladığı anlaşılan Mu'tazıd, Humâreveyh'in kızı ile bizzat kendisinin evlenmek istediğini bildirmiş ve İbnü'l-Cessâs'ı bunun gerçekleştirilmesi konusunda görevlendirmiştir (3 Şevvâl 279/27 Aralık 892).² Biraz sonra tekrar ele alınacağı gibi İbnü'l-

¹ Bu hediyeler için bk. er-Reşîd İbnü'z-Zübeyr (ö.V/XI. yüzyıl), *ez-Zehâir ve't-tuhaf* (nşr. M. Hamidullah-Selahaddin el-Müneccid), Kuveyt 1984, s. 41.

² Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/922), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, X, 30, (İng. trc. Franz Rosenthal), Albany 1985, XXXVIII, 2-3; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö.346/957), *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdimü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988, IV, 233-234; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, Beyrut 1987, s. 185-186; İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, VII, 459; Kemâleddin Ömer İbnü'l-Adîm (ö.660/1262), *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut ts., s. 52; Ebü'l-Abbâs

Esîr'in konuyla alâkalı rivayetinde belirtmemesine rağmen başka bir yerde dolaylı olarak zikretmesinden anlaşıldığı kadarıyla, bu görüşme esnasında başka konuların yanı sıra Musul'un idaresinin eskiden olduğu gibi Tolunoğulları'na bırakılması istenmiş; ancak bu teklif halkın istemediği gerekçesiyle Halife Mu'tazîd tarafından kabul edilmemiştir.³

Yeni halifeyi tebrik vesilesiyle Humâreveyh tarafından başlatılan ve karşı taraftan da olumlu cevap bulan bu dostluk ilişkisine rağmen, Halife Mu'tazîd'in Humâreveyh'in Mısır ve Suriye'deki hakimiyetini tanınması ancak altı ay sonra olmuştur. Halife Mu'tazîd 25 Rebîülevvel 280 (14 Haziran 893) tarihinde Humâreveyh'e göndermiş olduğu fermanında, onun Fırat ile Berka⁴ arasında kalan topraklar üzerindeki valiliğini tasdik ettiğini bildirmiştir. Bu tayine göre sözü edilen yerlerin tamamında imamet, vergi toplama ve kadı tayin etme işleri de otuz yıllığına Humâreveyh'e ve çocuklarına bırakılmıştır. Buna karşılık olarak Humâreveyh'in, Abbâsî halifeliğine geçmişte vergisi ödenmemiş her yıl için iki yüz bin dinar, bundan sonraki her yıl için ise üç yüz bin dinar ödemesi şartı getirilmiştir.⁵

Söz konusu anlaşma üzerinde değerlendirmede bulunan Hasan İbrahim Hasan, Humâreveyh'in göndermiş olduğu hediyelerle yeni halifenin rızasını kazanmaya muvaffak olduğunu ve bunun neticesinde Mu'tazîd'in, onun Fırat ile Berka arasında uzanan bölge valiliklerinde kalması için önceden kabul edilmiş olan şartı onayladığını belirtmektedir.⁶ Ancak Mu'tazîd'in halife olmasından sonra imzalanan bu anlaşmayı, Halife Mu'temîd döneminde 273 (886) yılında yapılan anlaşmanın yeniden onaylanmasından ibaret olarak gören bu yorum, kanaatimizce, halifeliğin şimdiye kadar

---

Ahmed b. Muhammed b. Hallikân (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'ş-şamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut ts., II, 249; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî (ö.874/1469), *en-Nücmü'ş-şâbire fî müllâki Mısır ve'l-Kâbire*, I-XII, Kahire 1956, III, 52-53.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 454.

⁴ Berka, İskenderiye ve İfrikiye arasındaki şehir ve köyleri kapsayan büyük bir bölgedir. Daha geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut 1995-1996, I, 388-389; Mustafa L. Bilge, "Berka", *DİA*, V (İstanbul 1992), s. 504.

⁵ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 186; İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'ş-şâbire*, III, 53. İbn Hallikân geçmiş ve gelecek sene ayırımına gitmeksizin Mu'tazîd'in, Humâreveyh'e senelik 200 bin dinar ödemesini şart koştuğunu ve Humâreveyh'in ölünceye kadar bunu ödediğini belirtir (*Vefeyât*, II, 250).

⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî Dimî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v. dğr.) I-VI, İstanbul 1985-1986, III, 361.

izlenmekte olan batı politikasında tamamıyla değişiklik meydana getiren ve Abbâsî Devleti'nin toprak kazanımı da dahil olmak üzere başka menfaatler elde etmesini sağlayan bu anlaşmanın gerçek mahiyetini ve yeni halife Mu'tazîd'in buradaki başarısını tam olarak ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla bu değişikliğin fark edilebilmesi için daha önce yapılan anlaşmanın ve daha da önemlisi bundan sonra iki taraf arasında yaşanan gelişmelerin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu eksik yorumu yapan Hasan İbrahim Hasan dahi, eserinin Tolunoğulları Devleti'nin siyasî tarihini ele aldığı kısmında bu gelişmelere kısaca temas ederek Mu'tazîd döneminde yapılan anlaşmanın zemininin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.⁷

Ahmed b. Tolun'un vefatının ardından yerine genç ve tecrübesiz olan oğlu Humâreveyh'in tahta çıkışını fırsat bilen Muvaffak, uzun zamandan beri mücadele halinde olduğu Tolunoğulları'nın Mısır ve Suriye'deki hakimiyetine son vermek üzere yeni bir plan hazırlığına girişmişti. Bu amacına ulaşmak için Musul ve Cezîre valisi İshak b. Kündâcık ve Enbâr, Rahbe ve Tarîkulfurat valiliklerini yürütmekte olan Muhammed b. Ebi's-Sâc ile birlikte hareket eden Muvaffak, ayrıca oğlu Mu'tazîd komutasındaki halife ordusunu da bölgeye gönderdi. Başlangıçta adı geçen komutanların yardımı ile Mu'tazîd'in Suriye'deki ilerleyişi gayet hızlı olmuştu. Daha sonra Mu'tazîd, bu tehlikeli durum karşısında Mısır'dan yetmiş bin kişilik bir ordu ile bizzat harekete geçmiş olan Humâreveyh'i Filistin bölgesinin Tavâhîn⁸ mevkiinde mağlup ederek onu Mısır'a kaçmak zorunda bıraktı. Ancak Humâreveyh'in pusuda bekleyen Şam komutanı Sa'd el-Eyser, Humâreveyh'in kaçışından habersiz yağma ve talana dalan Mu'tazîd'in ordusunu gafil avladı. Sonucu tamamen değiştiren bir galibiyet elde ederek Mu'tazîd'i Bağdat'a dönmek zorunda bıraktı (271/885).⁹

Abbâsî halifelüğünü büyük bir telaş içerisinde Humâreveyh ile anlaşmaya sevkeden gelişme, Tolunoğulları ordusunun elde ettiği bu galibiyet sonrası meydana gelmiştir. Yapılan yeni savaşın neticesini ancak Mısır'a döndükten sonra öğrenebilen ve bunun ardından Suriye bölgesindeki hakimiyetini

⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 32-33.

⁸ Bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 45.

⁹ Taberî, *Târîh*, X, 8, (İng. trc. Philip M. Fields), Albany1987, XXXVII, 147-148); Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, IV, 210; Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 181-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 409-410, 414-415; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, s. 48-49; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn (ö.808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, I-VII, Beyrut 1971-1979, III, 331-332; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ze'âhire*, III, 50-51.

sağlamlaştırmak üzere bölgeye tekrar sefer düzenleyen Humâreveyh, ilk önce Tavâhîn savaşının kazanılmasında büyük rol oynayan ve ancak daha sonra kendisine isyan etmiş bulunan komutanı Sa'd el-Eyser tehlikesini bertaraf etti. Daha sonra İshak b. Kündâcık üzerine yürüyüp, Râfika¹⁰ denilen yerde yapılan savaşta onu mağlup etmeyi başardı. Hatta savaş sonrası kaçan İshak b. Kündâcık'ı takip eden Humâreveyh'in askerleri Sâmerâ'ya kadar ilerlemişti. Kaynaklardaki ifadeye göre bu olaydan sonra şöhreti bir anda parlayan Humâreveyh'in askerlerinin Sâmerâ'ya kadar ilerlemesi karşısında halifelik merkezi, büyük bir telaşa kapılarak çaresizlik içerisinde onunla barış yapmak zorunda kalmıştı. Halife Mu'temid, Muvaffak ve Mu'tazid'in Humâreveyh'e saygılarını göstermek için bizzat elleriyle yazmış oldukları ifade edilen bu anlaşmaya göre, Mısır ve Suriye'nin idaresi otuz yıllığına Humâreveyh'e bırakıldı. Bu anlaşmadan sonra Mısır'a dönen Humâreveyh, babası Ahmed b. Tolun zamanından beri devam etmekte olan Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın hutbelerde lanetlenme uygulamasına son verilmesini ve Halife Mu'temid'den sonra ona da dua edilmesini emretti (273/886).¹¹ Hiç şüphesiz ki bu anlaşma, Abbâsî halifeliğinin, Tolunoğulları'nın Mısır, Suriye ve Suğûr bölgeleri üzerindeki hakimiyetini resmî olarak kabul etmesi anlamına gelmekteydi.¹²

Ancak Humâreveyh'in başarısı bununla sınırlı kalmamış, İshak b. Kündâcık ve Muhammed b. Ebi's-Sâc arasında çıkan anlaşmazlıklar, onun hakimiyet alanını daha genişletmesine imkân sağlamıştı. İbnü'l-Esîr'e göre Humâreveyh, yukarıda bahsedilen İshak b. Kündâcık ile olan mücadelesinde İbn Ebi's-Sâc ile birlikte hareket etmiştir.¹³ Sözü edilen savaşta bu ikisi

¹⁰ Fırat nehri üzerinde Rakka'ya bitişik bir yerleşim yeridir. Bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 15.

¹¹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 183-184; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-baleb*, s. 50; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 51-52. Carl Brockelmann, bu yerlerin az bir vergi karşılığında Humâreveyh'e bırakıldığını belirtmekten de (*İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 115), kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık. Bu konu hakkında ayrıca bk. U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, (Leiden 1979), V, 49.

¹² U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, V, s. 49.

¹³ Bundan önce Cezîre bölgesinde Humâreveyh'e karşı birlikte hareket eden İshak b. Kündâcık ile İbn Ebi's-Sâc'ın birbirlerine karşı üstünlük sağlama çabaları ve aralarında rekabetin ortaya çıkışı bu ittifakın bozulmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde oğlu Divdâd'ı rehine olarak veren İbn Ebi's-Sâc, Humâreveyh'le anlaşmış ve hakimiyeti altında bulunan Kinnesrîn'de Humâreveyh adına hutbe okutmaya başlamıştır (273/886). Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 422; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 333, IV, 306.

tarafından büyük bir yenilgiye uğratılan İshak, daha sonra İbn Ebi's-Sâc'ın ısrarlı takibi neticesinde Mardin'e çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴ 274 (888) yılında Şam üzerine yürümek amacıyla Fırat nehrinin batı yakasına geçmiş olan İshak b. Kündâcık'ı ikinci defa mağlup eden Humâreveyh, onun itaatini sağlamayı başarmıştır.¹⁵ Ancak Humâreveyh'in İshak ile anlaşmış olması, İbn Ebi's-Sâc ile olan ittifakın bozulmasına ve onun yeniden Abbâsî halifelğine yanaşmasına neden olmuştur. Humâreveyh ile İbn Ebi's-Sâc arasındaki ilk karşılaşma 275 (888) yılında Seniyyetülukâb¹⁶ denilen mevkide gerçekleşmiş ve bu savaş Humâreveyh'in gâlibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu savaş sonrası İbn Ebi's-Sâc Musul'a kaçmak zorunda kalırken, Humâreveyh ise Beled'e¹⁷ geldi. Böylece Dicle nehrine kadar ulaşmış olan Humâreveyh, elde etmiş olduğu bu başarıyı nehir kıyısında altından yaptırdığı bir taht üzerinde kutladı.¹⁸ İki arasındaki savaşın neticesini bekledikten sonra Beled'e gelmiş bulunan İshak b. Kündâcık ise, Humâreveyh tarafından İbn Ebi's-Sâc üzerine gönderildi. İki ordu Kasru Harp mevkiinde karşılaştı ve bu savaşta galip gelen İbn Ebi's-Sâc, İshak'ı Rakka'ya kadar takip etti. İbn Ebi's-Sâc buradan yazmış olduğu mektupta Humâreveyh'in hakimiyeti altında bulunan Suriye üzerine yürümek için Muvaffak'tan izin istemiş, ancak kendisine yardım gelinceye kadar beklemesi emredilmişti. Bu arada Humâreveyh'in emrine verdiği yeni bir orduyla geri dönen İshak, Fırat nehrini geçerek Rakka'dan İbn Ebi's-Sâc'ı çıkarmayı başardı. Buradan Musul'a geçen İbn Ebi's-Sâc, Musul halkından gereken desteği göremeyince ve Bağdat'tan beklenen yardım kendisine ulaşmayınca Muvaffak'ın yanına dönmek zorunda kaldı (276/889). İbn Ebi's-Sâc'ın Bağdat'a kaçışıyla birlikte Musul, Diyârımudar ve Diyârırebîa bölgeleri İshak b. Kündâcık'ın kontrolü altına girmiş oldu.¹⁹

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 422-423. Taberî, (*Târîh*, X, 12 (İng., XXXVII, 153-154)) konunun ayrıntısına girmeksizin sadece 273 (886-887) yılında bu ikisi arasında meydana gelen iki çarpışmaya işaret etmekle yetinir. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâbire*, III, 69.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 427. İshak'ın Humâreveyh'e itaatini bildirmesi hususunda ayrıca bk. Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 184.

¹⁶ Dımaşk ile Hıms arasında bir mevkidir. Bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 85.

¹⁷ Dicle nehri üzerinde, Musul'un yedi fersah uzağında eski bir şehirdir. Bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 481.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 429-430; İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâbire*, III, 52.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 430-432; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, s. 50; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 333, IV, 306-307; Abdülhay b. Ahmed b. el-İmâd (ö.1089/1679), *Şezerâtü'z-*

273 (886) yılında yapılan anlaşma ile Mısır, Suriye ve Suğûr bölgelerindeki valiliği halifelik tarafından resmen kabul edilmiş olan Humâreveyh'in hakimiyet alanını, kendisine itaatini bildirmiş olan İshak b. Kündâcık ile birlikte İbn Ebi's-Sâc'a karşı yapmış olduğu savaşlar neticesinde Dicle nehrine kadar ulaştırmış olduğu görülmektedir. Burada gelinen son nokta itibari ile Hasan İbrahim Hasan'ın anlaşma hakkında yapmış olduğu değerlendirmeye dönmek istiyoruz. Her iki anlaşmada da Humâreveyh'in vali tayin edilmiş olduğu yerler aynı gözükmektedir. Ancak imzalanan son anlaşma öncesi Humâreveyh'in hakimiyet alanının Dicle nehrine kadar ulaşmış olduğu dikkate alındığında burada Humâreveyh aleyhine büyük bir toprak kaybı söz konusudur ve Mu'tazid herhangi bir savaşa girmeksizin yapmış olduğu bu anlaşma ile Musul ve Cezîre'nin Dicle nehrine kadar olan kısmının yeniden Abbâsî Devleti kontrolü altına girmesini sağlamıştır. Bunun da ötesinde en güçlü zamanını yaşamakta olan Humâreveyh'i geçmiş yıllara ait olmak üzere iki yüz bin dinar ve bundan sonraki her yıl için üç yüz bin dinar gibi yüklü miktarlarda vergi ödemeyi kabul etmeye ikna etmiştir. Dolayısıyla Mu'tazid'in yapmış olduğu anlaşmanın zor şartlar altında yapılmış olan bir önceki anlaşmaya göre, şartları ve sonuçları itibarı ile Abbâsî Devleti adına bir çok avantajlar sağladığı açıkça görülmektedir. Babası Muvaffak'ın yıllardır devlet hazinesini tüketen savaşlarla elde edememiş olduğu bu çok önemli başarının, Mu'tazid'in şartlara uygun şekilde izlediği barışçı siyaset sayesinde gerçekleşmiş olduğu vurgulanması gereken bir husustur.

İmzalanan bu yeni anlaşmayla iki taraf arasındaki sınırın Fırat nehri olarak belirlenmesiyle Humâreveyh, Abbâsî halifeliğine yüklü bir vergi ödemeyi kabul etmenin yanında Musul, Diyârrebîa ve Diyârımudar bölgeleri üzerindeki hakimiyetini de kaybetmiş oldu.²⁰ Şüphesiz ki bu durum, uzun mücadeleler sonucu savaş yolu ile kazanılmış olan yerlerin barış yolu ile kaybedilmesi anlamına gelmekteydi. Nitekim Tolunoğulları hakkında müstakil bir araştırma yapmış olan Ebülfez Elçibey, bu anlaşmayı Humâreveyh açısından değerlendirirken, güçsüz ancak dinî nüfuzu olan halifenin kayınpederi olma onurunu yaşama uğruna, Tolunoğulları için hiçbir faydası olmayan bu anlaşmayı kabul ettiğini ve siyasetten uzak bir

---

zeheb fî abbâri men zeheb (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût), I-X, Dımaşk 1986-1993, III, 317.

²⁰ U. Haarmann, "Khumâravayh", *EJ*², V, 49.

lider olarak dış politikada böylesine büyük bir hata yaptığını iddia etmektedir. Kazanılan zaferler sonrasında doğuda Dicle nehrine kadar ulaşmış olan devletin topraklarının onun beceriksizliği sebebiyle kaybedildiği ve Mezopotamya'nın elden çıkmasıyla birlikte Tolunoğulları Devleti'nin doğu sınırının Fırat nehrinde sona erdiği tespitinde bulunmaktadır.²¹

Ancak bize göre, Ebülfez, 276 (889) yılından Halife Mu'tazid'in ferman göndermiş olduğu 280 yılı Rebülevvel (21 Mayıs-19 Haziran 893) ayına kadar söz konusu bölgelerde cereyan eden hadiselerin tahlilini yapmama yüzünden, yorumunda meselenin iç yüzünü gerektiği şekilde ortaya koyamamıştır. Humâreveyh'in bu teklifi kabul etmesinin altında yatan niyet ve sebeplerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak olan bu bakış, aynı zamanda Mu'tazid'in söz konusu anlaşmanın zeminini oluşturmak için kısa süre içerisinde atmış olduğu hızlı ve yerinde adımları da ortaya çıkaracaktır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu kısa zaman içerisinde vuku bulan hadiseler, bir yandan Humâreveyh'in adı geçen bölgelerde henüz tam bir hakimiyet sağlayamamış ve otoritesini bölgedeki mahalli güçlere gerçek anlamda kabul ettirememiş olduğunu göstermesi bakımından; diğer yandan da halifelik tahtına yeni oturmuş olan Mu'tazid'in bu bölgeyi ele geçirme hususundaki kararlılığını ortaya koyması bakımından oldukça önemli gözükmektedir.

Humâreveyh, Musul ve Cezîre bölgesini elinde bulunduran ve kendisine bağlılığını bildiren İshak b. Kündâcık'ın 278 (892) yılında vefat etmesiyle bu bölgedeki önemli bir gücünü kaybetmiştir.²² Ondan sonra yerine oğlu Muhammed b. İshak geçmiş ve Humâreveyh'e olan bağlılığını sürdürmüşse de, bölgenin bundan sonra sürekli olarak Diyâribekr'i kontrolü altında bulunduran Ahmet b. İsa eş-Şeybânî'nin baskısı altında kaldığı görülmektedir. İshak'ın ölümünü fırsat bilen Ahmet b. İsa, Muhammed b. İshak b. Kündâcık'ın hakimiyeti altında bulunan Mardin kalesini ele geçirmişti (279/892-893).²³ Bundan çok daha önemlisi Muhammed b. İshak'ın idaresi altında bulunan Musul'a tayin etmiş olduğu vali buradaki mahalli güçler tarafından şehre sokulmadı. Çaresiz kalan Vali Harun b. Süleyman, bu sırada Musul'a saldırı düzenleyerek buraları yağmalamış

²¹ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)* (trc. Selçuk Alkın), İstanbul 1997, s. 132, 290, dn. 547.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 451; İsmâil b. Ömer b. Kesîr (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhem v. dğr.), I-XIV, Beyrut ts., XI, 68.

²³ Taberî, *Târîh*, X, 31 (İng., XXXVIII, 3); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 460; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 70; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-ze'âbire*, III, 80.

bulunan Benû Şeybân ordusu ile birlikte hareket etmek zorunda kalmıştı. Vali Harun b. Süleyman'ın desteklediği Benû Şeybân, bölgedeki yerel güç unsurlarını oluşturan Harun eş-Şârî öncülüğündeki Hâricîler, Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî ve onlara katılan Musul halkına karşı savaştı. Şeybânîler çarpışmanın ilk safhasında bozguna uğrayıp geriye çekilmek zorunda kalsalar da, daha sonra yeniden toparlanarak saldırıya geçtiler ve müttefikleri hezimete uğrattılar. Savaş sonrasında şehrin elden çıkmak üzere olduğu kendisine bildirilen Muhammed b. İshak'ın Musul'a düzenlemiş olduğu sefer, Halife Mu'tazîd'in yerinde müdahalesi sebebiyle boşa çıkarıldı. Şöyle ki, cereyan eden hadiseleri büyük bir dikkatle izlediği anlaşılan yeni halife Mu'tazîd, halkın isteğini de dikkate alarak burada meydana gelen karışıklıkları gerekçe göstererek Musul'a doğrudan vali tayin etme yoluna gitmişti. Onun valisi Muhammed b. Yahya el-Mecrûh'un daha çabuk davranarak Muhammed b. İshak'tan önce Musul'a girmesi, Musul'a sefer halinde olan Muhammed b. İshak'ı çaresiz bir durumda bırakmıştı. Bunun üzerine ordusuyla birlikte Beled'e geçen Muhammed b. İshak durumu Humâreveyh'e bildirdi. Söz konusu rivâyetin devamında, Humâreveyh'in hediyelerle birlikte göndermiş olduğu elçi İbnü'l-Cessâs aracılığı ile Mu'tazîd'dan Musul'u kendisine bırakmasını istediği, ancak bu isteğin şehir halkının karşı çıkması gerekçesiyle Mu'tazîd tarafından kabul edilmediği belirtilmektedir. Dolayısıyla Musul'un, Halife Mu'tazîd ile Humâreveyh arasında imzalanan anlaşma öncesinde fiilî olarak Mu'tazîd tarafından tayin edilen Muhammed b. Yahya el-Mecrûh'un idaresi altında kaldığı açık bir şekilde görülmektedir. Mu'tazîd kısa bir süre sonra el-Mecrûh'u valilikten alarak, yerine Ali b. Davud b. Rehzâd el-Kürdî'yi tayin etmiştir.²⁴

Mu'tazîd'in bölgede seyreden olaylara en önemli müdahalesi bize göre, halife olduktan sonraki ilk seferini Cezîre bölgesine düzenlemesi olmuştur (1 Safer-7 Rebûlâhîr 280/22 Nisan-26 Haziran 893).²⁵ Bu seferin, Humâreveyh'in söz konusu anlaşmayı kabul etmesinde büyük katkısı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Mu'tazîd tarafından Benû Şeybân'ın Cezîre'de kurmuş olduğu karargâh üzerine başarılı bir şekilde düzenlenen bu seferin, yeni Halife Mu'tazîd'in Musul ve Cezîre bölgeleri üzerindeki amaç ve iddiasının özellikle Humâreveyh tarafından anlaşılması açısından büyük bir

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 453-455; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 337.

²⁵ Taberî, *Târîh*, X, 32-33, 34 (İng., XXXVIII, 7-8, 10); Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 462; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 72; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 347.

katkı yapmış olmalıdır. Gelişen olayların kronolojik seyri bunu destekler mahiyette gözükmemektedir. Mu‘tazıd’ın, Humâreveyh’in Fırat ile Berka arasındaki valiliğini onaylaması, Humâreveyh’in Mu‘tazıd’ın tahta çıkışını tebrik amacıyla hediyeler göndermesinden yaklaşık altı ay sonra olmuştur. Mu‘tazıd’ın fermanının gönderiliş tarihi zikredilmemiştir. Ancak bu fermanın Humâreveyh’e 25 Rebîülevvel 280 (14 Haziran 893) tarihinde ulaştığı kesin olarak bilinmektedir.²⁶ Seferin ve fermanın ulaşma tarihleri dikkate alındığında, fermanın büyük ihtimalle bu sefer esnasında veya hemen öncesinde gönderilmiş olması gerekmektedir. Nitekim bu sefer, Humâreveyh üzerinde gereken etkiyi göstermiş olmalıdır ki, hediyelerini gönderdiği sırada elçisi aracılığıyla Musul idaresinin kendisine bırakılmasını talep ettiği halde, fermanın gönderilmesinden sonra bu isteğini bir daha yenilememiştir.

Mu‘tazıd, halife oluşundan kısa bir süre sonra Humâreveyh tarafından gönderilen hediyeleri ve oğlu için teklif edilen Humâreveyh’in kızı Katrunnedâ ile bizzat evlenmek istediğini belirterek, Tolunoğulları ile barış sürecinin başlamasında, hatta akrabalık bağına dayanan daha ileri bir dostluğun kurulmasında herhangi bir sakınca görmemiştir. Bununla birlikte Humâreveyh’in Mısır ve Suriye valiliklerini tasdik etme hususunda zaman kazanmaya çalışan Mu‘tazıd, Musul’da mahallî güçler arasındaki mücadelelerin ortaya çıkardığı karışıklıklardan ve Humâreveyh’in bu bölgeye gereken ilgiyi gösterememesinden istifade ile Musul’a kendi valisini tayin ederek ve daha sonra ilk seferini bu bölgeye düzenleyerek, Musul ve Cezîre bölgelerini hakimiyet altına alma istek ve kararlılığını açıkça izhar etmiştir. Bu tavır, onun doğuda Saffârî Emîri Amr b. Leys’e karşı izlemiş olduğu politika hatırlandığında, uygun şartlar oluşuncaya kadar kendisinden güçlü olanlarla barış yapma esasına dayalı politikasına tam bir uyum göstermektedir.²⁷ Hatta Mu‘tazıd bu amacına ulaşmak için, Humâreveyh’e ve çocuklarına otuz yıl süre ile Mısır ve Suriye’yi idare etme yetkisi vermesinin yanı sıra imamet, vergi toplama ve kadı tayin etme gibi Abbâsî halifeliğinin şimdiye kadar hiçbir valisine tanımadığı birtakım özel imtiyazlar tanımaktan çekinmemiştir.²⁸

²⁶ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 186; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’l-Ş-Şâbire*, III, 53.

²⁷ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York 1986, s. 183.

²⁸ Abbâsî Devleti’nin en zayıf zamanlarında bile, vilâyetlere kadı tayin etme ve azletme yetkisinin halifelerin elinde olduğu belirtilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, London 1901, s. 39-40; Hasan

Diğer taraftan Mu'tazîd'in bu kısa zaman içerisinde yerinde atmış olduğu bu adımların, Humâreveyh'in bu bölgeler üzerindeki iddiasından vazgeçmesinde büyük bir etki yaptığı anlaşılmaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında Humâreveyh'in toprak kaybına ve yüklü miktarda vergi ödeme yükümlülüğü altına girmesine rağmen bu anlaşmayı kabul etmesini, sadece onun siyasetteki beceriksizliğine veya tecrübesizliğine hamletmenin doğru olmadığı görülmektedir. Her şeyden önce Humâreveyh'in, çok kısa bir zaman önce İshak b. Kündâcık'ın hakimiyetini tanınmasıyla idaresi altına girmiş bulunan Musul ve Cezîre'nin Dicle nehrine kadar olan topraklarında adına hutbe okunmaktan başka hiçbir hakimiyet tesis edememiş olduğu bilinen bir gerçektir.²⁹ Onun Mu'tazîd'in bu şartlarını kabul etmemesi halinde, biraz önce zikri geçen bölgede mevcut olan gayet güçlü konumdaki Hâricî ve Bedevîlerden oluşan isyancı unsurlar ile teke tek mücadele etmek ve bundan daha da önemlisi bu bölgeleri kontrol etme kararlılığında olan ve gerçekleştirdiği icraatlarla bunu açıkça ortaya koyan Mu'tazîd ile savaşmak zorunda kalacağı gayet açıktır. Bu noktada daha önce doğuda ve batıda olmak üzere iki cephede savaşmak zorunda kalan Abbâsî ordusunun Mu'tazîd'in, Saffârî Emîri Amr b. Leys ile yapmış olduğu anlaşma neticesinde yükünün hafiflediği dikkate alınır, bundan sonra bu ordu ile girişilecek bir savaşın zorluğu daha da iyi anlaşılacaktır. Bütün bu zor şartlar onu, Abbâsî Devleti ile devam etmekte olan savaş halini sürdürmek veya yeni bir ciddi savaşın içine girmek yerine hakimiyeti altında bulunan Mısır ve Suriye bölgelerindeki valiliğini meşrulaştırma ve idaresi altında bulunan yerlerde daha köklü ve kalıcı işler yapma gayretine sevk etmiş olmalıdır.³⁰ Kaldı ki bu anlaşma ve dostluk ilişkisi, onun sadece meşru vali olarak tanınmasının ötesinde yukarıda zikredilen çok önemli imtiyazlar elde etmesini sağlamıştır. Bütün bunların yanında kızı Katrunnedâ'nın evliliği vasıtasıyla Halife Mu'tazîd ile kurmak istediği akrabalık bağı, çok daha ileri bir ufku ve derin bir siyaseti işaret etmektedir.

Humâreveyh'in elçisi İbnü'l-Cessâs'ın yeni tahta çıkmış olan halifeyi tebrik ziyaretinde kararlaştırılan Halife Mu'tazîd ile Humâreveyh'in asıl adı

İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 286-287; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti* (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 258.

²⁹ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 129.

³⁰ Humâreveyh'in bundan sonra Mısır'da yapmış olduğu imar çalışmalarının toplu sunumu için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Şâhîre*, III, 53-60.

Esmâ olan³¹ kızı Katrunnedâ arasındaki evliliğin, 282 yılının başında (Mart 895) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 281 (894) yılında aralarında nikah akdinin yapılmasının ardından,³² aynı yılın son aylarında Mısır'dan yola çıkarıldığı anlaşılan Katrunnedâ'nın Bağdat'a ulaştığı tarih hakkında, aralarında çok az fark bulunmakla birlikte iki farklı görüş mevcuttur.³³ Mes'ûdî'ye göre Katrunnedâ 281 yılının Zilhicce ayında (Şubat 895) Bağdat'a ulaşmıştı.³⁴ İbn Tağrıberdî de bu görüşü tercih etmiştir.³⁵ Katrunnedâ'nın Bağdat'a gelişini gün ve ay olarak kaydeden Taberî ise, onun Bağdat'a giriş tarihini 2 Muharrem 282 (3 Mart 895) olarak vermektedir. Bu sırada Mu'tazîd, Musul seferinde bulunduğu Katrunnedâ, Sâid b. Mahled'in evinde konaklamış;³⁶ Mu'tazîd, ancak sefer dönüşü zifafa girebilmişti (5 Rebîülâhîr 282/3 Haziran 895). Katrunnedâ'nın zifaf gecesi Sâid b. Mahled'in evinden alınarak, Mu'tazîd'in evine getirilişi Taberî'de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.³⁷

Halife Mu'tazîd'in, Katrunnedâ ile yapmış olduğu evlilik kaynaklarda oldukça geniş yer bulmuştur. Bu konu daha ziyade iki sebepten dolayı tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Bunlardan birincisi, bu evliliğin her iki

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 249, I, 404.

³² Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 186

³³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 249.

³⁴ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, IV, 271.

³⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zeheb*, III, 53. Müellif, Mes'ûdî'nin görüşünü tercih etmekle birlikte iki ayrı yerde ise Katrunnedâ'nın 282 yılında Bağdat'a ulaştığını kaydetmektedir (*en-Nücümü'z-zeheb*, III, 63, 87).

³⁶ Taberî, *Târîh*, X, 39 (İng., XXXVIII, 19-20). 282 yılı olarak kaydedenler için ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 473; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 404; Muhammed b Ahmed b. Kaymaz ez-Zehbî (ö.748/1347), *Târîhu'l-İslâm: sene 281-290* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1991, s. 8; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî (ö.845/1441), *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-bitat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut ts., I, 319.

³⁷ Taberî, *Târîh*, X, 40-41 (İng., XXXVIII, 22); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 473. Zifaf gecesi, Taberî'deki söz konusu rivâyetin baş tarafında Rebîülâhîr ayı olarak kaydedilirken, rivâyetin sonunda Rebîülevvel olarak zikredilmektedir. Bu çelişkiye dikkat çeken Franz Rosenthal, aynı yanlısın İbnü'l-Cevzî (*el-Muntaẓam*, XII, 343) ve İbn Tağrıberdî (*en-Nücümü'z-zeheb*, III, 87)'de de tekrarlandığını ancak Taberî'nin diğer yazmasından bunun doğrusunun Rebîülâhîr ayı olduğunun anlaşıldığını kaydetmektedir. Bu hususta bk. Taberî, *Târîh* (İng., XXXVIII, 22 dn. 124). Fakat, önceden geçtiği gibi, Mu'tazîd'in Musul seferi sonrası Bağdat'a giriş tarihinin 7 Rebîülâhîr olduğu dikkate alındığında, burada birkaç günlük yanlısın bulunduğu görülecektir.

tarafın da hedeflemiş olduğu siyasî amaca ulaşmak için gerçekleştirilmiş olmasıydı. Öncelikle Humâreveyh'in, Mu'tazıd'ın tahta çıkışıyla birlikte hediyeler göndermek suretiyle kurmuş olduğu dostluk ilişkisini, bu evlilik yolu ile daha da pekiştirmek istediği anlaşılmaktadır. Kurulacak bu akrabalık bağı ile, kendisinin Abbâsî halifeliği nezdindeki konumunun güçleneceğini ve bu dostâne ilişkinin daha da kalıcı hale geleceğini göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Belki de o, bunun da ötesinde babası Ahmed b. Tolun'un, Halife Mu'temid'i kardeşi Muvaffak'a karşı himaye ederek elde etmeye çalıştığı gibi,³⁸ Abbâsî halifesini nüfuzu altına almayı amaçlamaktaydı. Diğer taraftan bu evliliğin, ana politika olarak kendinden güçlü konumda olanlarla daima anlaşma yapma siyaseti izleyen Mu'tazıd'ın işini daha da kolaylaştıracağı muhakkaktı. Bu yolla aralarında gerçekleşmiş olan anlaşmayı daha sağlam bir zemine oturtma imkânı bulacak olan Mu'tazıd'ın, bu dönemde askerî ve iktisadî açıdan aşırı derecede güçlenmiş olan Humâreveyh'in askerî desteğini ve maddî imkânlarını daha iyi kullanmayı hesaplamış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Ortaçağ İslam tarihinin en büyük siyasî evliliklerinden biri olarak kabul edilen bu evlilikten sonra,³⁹ Mu'tazıd ile Humâreveyh arasındaki sertliğin yerini, büyük bir sevgiye bıraktığı kaydedilmektedir.⁴⁰

Burada belirtilen tezin kabulü halinde, Halife Mu'tazıd'ın teklif edilenin aksine Katrunnedâ'yı oğlu Ali ile evlendirmeyerek onunla bizzat kendisinin evlenmiş olmasının sebebinin anlamak daha kolaylaşacaktır. Büyük bir siyasî kişiliğe sahip olan Mu'tazıd, muhtemelen bizzat halifenin kayınpederi olmakla Humâreveyh'in daha çok etkileneceğini ve bu surette onun sahip olmuş olduğu aşırı derecedeki maddî ve siyasî gücü daha da iyi kullanma imkânını yakalayacağını düşünmüş olmalıdır. Ayrıca Mes'udî'nin büyük bir titizlikle aktarmış olduğu Mu'tazıd'ın "Muhakkak ki o bizimle şereflenmek istedi, ve ben onunla kendim evlenerek onun şerefini daha da artıracam"⁴¹ sözü açıklıkla bu duruma işaret eder gözükmektedir. Nitekim Humâreveyh'in anlaşmada ileri sürülen şartların tamamını kabul etmesi ve halifenin kayınpederi olmanın verdiği onurla düğün için aşırı derecede harcama yapması bu yorumu oldukça kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla kadınlara düşkün olan Mu'tazıd'ın, Katrunnedâ'nın çok güzel ve zeki

³⁸ Taberî, *Târîh*, IX, 620-621 (İng., XXXVIII, 88-89); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 394-395.

³⁹ U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, V, 49.

⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-ze'âhire*, III, 53.

⁴¹ Mes'udî, *Mürrücü'z-ze'âheb*, IV, 234.

olduğunu duyması üzerine, teklif edilenin aksine Katrunnedâ'yı oğlu Ali ile evlendirmeyerek bizzat kendisi evlendiği şekilde yapılan yorumu⁴² kabul etmek biraz güç gözükmektedir.

Bu konunun kaynaklarda geniş yer bulmasının ikinci sebebi, Humâreveyh'in kızının evliliği esnasında devletini malî iflasın eşiğine getirecek şekilde yapmış olduğu aşırı harcama ve bunun ortaya çıkarmış olduğu durumdur. Katrunnedâ'nın beraberinde getirmiş olduğu çeyiz,⁴³ kaynaklarda "benzeri görülmemiş ve işitilmemiş"⁴⁴ veya "bu çeyiz miktarının halifenin yanında hiçbir zaman toplanmamış bir meblağ olduğu"⁴⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Çeyiz'in toplam miktarı bir milyon küsur dinar olarak aktarılmıştır.⁴⁶ Humâreveyh'in düğün masrafı, kızı için hazırlanmış olduğu bu muhteşem çeyizle sınırlı kalmamıştır. Katrunnedâ'nın, Fustat'tan Bağdat'a kadar uzanan yol boyunca konakladığı her menzilde konaklar yaptırmış ve bunların her biri, babasının sarayında yaşarmışçasına tüm ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tefriş edilmiştir. Böylece Katrunnedâ'nın, adeta babasının sarayındaki bir odadan diğerine geçiyormuşçasına bir menzilden diğerine ulaşması sağlanmıştır.⁴⁷ Katrunnedâ'ya Mısır'dan Bağdat'a uzanan yolculuğu esnasında halası Abbâse b. Ahmed b. Tolun⁴⁸, amcası Şeybân b. Ahmed b. Tolun ve adamlarıyla birlikte İbnü'l-Cessâs⁴⁹ eşlik etmiştir.

⁴² Abdülkerim Abduh Hatâmîle, *el-Mu'temed fî bilâfeti'l-Mu'tazid billâbi'l-Abbâsî*, Amman 1984, s. 220. Muhammed Sa'd eş-Şeybânî tam olarak bu yoruma katılmamakla birlikte böyle bir hususun olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtir (*Târîhu'l-İrâke zemenü'l-bilâfeti'l-Abbâsiyyeti fî Bağdâd 'alâ abdi'l-Mu'tazid billâbi'l-Abbâsî*, ts., s. 194).

⁴³ Bu çeyiz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'z-Zübeyr, *eş-Zebâir*, s. 38-39.

⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 250; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 319; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'ş-şâhîre*, III, 61-62.

⁴⁵ Mes'ûdî, *Mürüccü'ş-şehab*, IV, 234.

⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 249; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 281-290*, s. 8; a. mlf., *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 155; U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, V, 49.

⁴⁷ Makrîzî, *el-Hutat*, I, 319; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'ş-şâhîre*, III, 62-63; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, VI, 74.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, X, 39 (İng., XXXVIII, 19-20); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 473. Halası Abbâse, Katrunnedâ'ya Mısır sınırına kadar eşlik etmiştir. Daha sonra onun adı verilen bu mevki, Suriye'den Mısır'a gidilirken, Mısır'a gidildiğinde ilk uğranılan yerdir ve Kahire ile arasında 15 fersahlık bir mesafe bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 75; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 250; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 35 dn. 39.

⁴⁹ Makrîzî, *el-Hutat*, I, 319. İbn Tağriberdî, Katrunnedâ'nın amcasının ismini Hazrec olarak zikreder (*en-Nücumü'ş-şâhîre*, III, 62).

Bu evlilikle alâkalı üzerinde durulması gereken diğere bir husus, Halife Mu'tazîd'in o günkü şartlarda maddî bakımdan fevkalade güçlenmiş ve kuvvetlenmiş olan Humâreveyh'in hazinesini bu evlilik yolu ile zayıflatarak, onun çöküşünü sağlamayı daha işin başından planlamış olduğu şeklindeki rivayettir.⁵⁰ Bunu destekler mahiyette ki başka bir haberde, yapılan evlilik sonrası hazinesi boşalan ve bu yüzden darlığa düşen Humâreveyh'in, kendisini bu evlilik hususunda teşvik eden ve gizli bir şekilde kendisini zayıflatan İbnü'l-Cessâs'a lanet okuduğu anlatılmaktadır.⁵¹ Az yukarıda Mu'tazîd'in bu evlilik vasıtası ile Humâreveyh'in askerî ve özellikle de maddî gücünü kullanmayı düşünmüş olabileceğini belirtmiştik. Ancak, Mu'tazîd'in sonradan meydana gelecek olayları önceden bilmek gibi bir kehanete sahip olduğuna dair bir anlayışı çağrıştıracak bir rivayeti, biraz farklı değerlendirmek gerekmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Humâreveyh'in iktisadî açıdan zayıflamasına tek sebep, onun bu düğünde yapmış olduğu aşırı harcama değildir. Sahip olduğu gücü Abbâsî halifesine göstermek veya halifenin kayınpederi olmanın verdiği gururla⁵² yapmış olduğu bu aşırı harcama kadar, günlük yaşayışındaki müsrifliğinin de, devletin malî gücünün zayıflamasına neden olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan onun kızını evlendirmiş olduğu yılda vefatı ise iktisadî anlamda bunalıma düşmüş olan devletin siyasî çöküşünün de başlangıcı olmuştur.⁵³ Öyle anlaşılmaktadır ki, Humâreveyh'in o dönemdeki ve hatta günümüzdeki insanları da şaşırtacak derecede yapmış olduğu muazzam düğün masrafının ve günlük hayatındaki diğere israfa kaçan harcamaların devlet hazinesinde yaratmış olduğu sıkıntı ve bunun sonucunda ortaya çıkan durum, halk arasında bu türden dedikoduların yayılmasına sebep olmuştur.⁵⁴ Muhtemelen hakikate oldukça uygunluk gösteren ve halk arasında yaygın hale gelen bu söylenti, kaynaklara siyasî bir kişiliğe sahip olan halifenin önceden planlamış olduğu bir hile olarak yansımış olmalıdır. Nitekim söz konusu rivâyetin,

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 405, II, 250; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ze'âhîre*, III, 53.

⁵¹ Ebû Alî el-Muhassin b. Alî et-Tenûhî (ö.384/994), *Nişvârü'l-muhâdara ve abbârü'l-müze'âkere* (nşr. Abbûd eş-Şâlicî), I-VIII, Beyrut 1971-1973, II, 314-315.

⁵² Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 132.

⁵³ M. Sobernheim, "Humâreveyh", *İA*, V/I (İstanbul 1993), s. 586; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 115.

⁵⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 115.

kaynaklarda zayıf bir görüş olarak kaydedilmesi⁵⁵ bu yorumu güçlendirmektedir.

Her iki tarafın da büyük siyasî menfaatler elde etmeyi düşlediği bu evlilik, ne yazık ki Katrunnedâ'nın çok erken yaşta vefat etmesi sebebiyle uzun sürmemiştir. 7 Receb 287 (8 Temmuz 900) tarihinde vefat eden Katrunnedâ, Bağdat'ta bulunan Rusâfe sarayının haziresine gömülmüştür.⁵⁶ Diğer yandan Humâreveyh'in bu evliliğin yapıldığı yılın sonunda hizmetçileri tarafından öldürülmüş olması, onun halifeye kayınpeder olma yolu ile elde etmeyi hedeflediği şeylerin gerçekleşmesini baştan önlemiştir. Humâreveyh hayatta kalsaydı bu ikisi arasındaki ilişki nasıl devam ederdi bunu kestirmek oldukça zordur. Bununla birlikte, Humâreveyh'in ani ölümü ve sonrasında ülkesinin içine düşmüş olduğu durum, olayların hep Mu'tazîd lehine gelişme göstermesini sağlamıştır diyebiliriz.

2-Kinnesrîn, Avâsım ve Suğûr Bölgelerinin Abbâsî Hakimiyetine Geçmesi

Halife Mu'tazîd'in, Tolunoğulları idaresinden ayırarak doğrudan Abbâsî halifeliğine bağladığı ikinci toprak parçası Kinnesrîn ve Suriye sınırlarını (es-Suğûrû's-Şâmiyye) da içine alan Avâsım olmuştur.⁵⁷ Öncelikle belirtmek

⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 405, II, 250; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-Şâhîre*, III, 53.

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, X, 77 (İng., XXXVIII, 85); Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbn el-Cevzî (ö.597/1200), *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, 1995, XII, 413; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 498, 508; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 68. Katrunnedâ'nın vefat tarihi İbn Hallikân'da 9 Receb (10 Temmuz) olarak verilmektedir (*Vefeyât*, II, 250).

⁵⁷ Hz. Ömer zamanında Suriye ve Cezîre'nin fethedilmesi sonucu İslâm devletinin sınırlarının Toroslar'a kadar uzanmasıyla birlikte, Suriye'yi kaybeden Bizans İmparatoru Heraklios, müslümanların saldırılarından korumak amacıyla sınır bölgelerinde yaşayan halkı iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bırakmıştı. Suğûr (tekili sagr "yarık; sınır") adı verilen, Emevîler zamanında iskan edilmeye başlanan ve askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan bu bölge, idarî bakımdan Suriye'deki Kinnesrîn ordugâhına bağlanmıştı. Askerî yolların birleştiği veya geçitlerin girişlerinde konumlanmış bir çok önemli şehre sahip olan bu saha, Tarsus'tan başlayarak Adana-Massîsa (Misis)-Maraş-Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat'a kadar uzanmaktaydı. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, sınırları tahkim ettirdiği 170 (786-787) yılında, çok büyümüş olan ve geniş bir sahayı kaplayan bu bölgeyi, Cündiknesrîn'den ayırarak Cündülavâsım veya kısaca Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi. Başlangıçta merkezi Menbic iken daha sonra Antakya olan bu yeni eyâlet, Antakya'dan güneybatıda Âsi nehrinin denize döküldüğü yere, güneydoğuda

gerekir ki bunun gerçekleşmesindeki en önemli etken, Humâreveyh'in öldürülmesinden sonra Tolunoğulları'nın merkezinde taht kavgasının başlaması ve bunun neticesinde idaresi altında bulunan bölgelerin kargaşa ve karmaşa ortamına sürüklenmiş olmasıdır. Diğer taraftan Halife Mu'tazîd'in, bu yeni duruma göre belirlemiş olduğu stratejiyi ve izlemiş olduğu politikayı da buna ilave etmek gerekmektedir.

Mu'tazîd'in anlaşma sağladığı, karşılıklı hediyeler alıp verdiği ve kızıyla gerçekleştirdiği evlilik yolu ile dostluğunu daha da pekiştirdiği Humâreveyh, hizmetçileri tarafından düzenlenen bir suikast sonucu Dımaşk'ta öldürülmüştü (27-28 Zilhicce 282/16-17 Ocak 896).⁵⁸ Onun bu

---

Halep, Menbic ve bunun kuzeyinde Bizans sınırına kadar uzanan araziyi içine alıyordu. Başlangıçtan itibaren iki kısımdan müteşekkil olan bu eyâletin iç kısımlarını ifade eden es-Suğûru'l-Cezîriyye asıl Avâsım'ı, es-Suğûru's-Şâmiyye olarak bilinen kuzey ve kuzeydoğudaki sınır kalelerinin yer aldığı bölge ise Suğûr bölgesini oluşturmaktaydı. Tarsus, Adana, Massîsa, Zibatra, Maraş, Malatya ve Hısnımansûr'dan geçerek Sümeysât'a (Samsat), oradan da Fırat'ın batı kıyısını takip ederek Bâlis'e kadar uzanan Suğûr'u, Arap coğrafyacıları bazen müstakil bir bölge, bazen de Avâsım'a bağlı ikinci derecede bir idarî bölge olarak kaydetmişlerdir. Daha geniş bilgi için bk. Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî (ö.279-982), *Fütûbu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 234-246; Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed b. İbn Hurdâzbih (ö.299-300/912 civarı), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. De Goeje), Leiden 1889, s. 75; Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî (ö.346/957), *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1927, s. 56, 62; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 79-81, IV, 165-166, 403-404; Streck, "Avâsım", *İA*, II (İstanbul 1993), s. 19-20; M. Canard, "al-Avâsım", *EP*, I (Leiden 1960), s. 761-762; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, IV (İstanbul 1991), s. 111-112.

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, X, 42 (İng., XXXVIII, 26); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 186; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 404-405, II, 250; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 321-322. Humâreveyh, Dımaşk'taki sarayında bulunduğu sırada sarayındaki cariyelerden her birinin yine sarayda bulunan hizmetçilerden birer tanesini kendilerine koca edindikleri haber verilmiştir. Humâreveyh'in bu durumu öğrendiğini duyan hizmetçiler korkularından biraraya gelerek gece yatağında yatarken Humâreveyh'i boğazlayarak öldürmüşlerdir. Daha sonra Humâreveyh'i öldürmekle itham edilen yirmi hizmetçi de katledilmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 474-475). Ayrıca krş. Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab*, IV, 246; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâbire*, III, 63-65. Söz konusu kaynaklarda Humâreveyh'in öldürülüş tarihi iki farklı şekilde verilmektedir. Taberî ve ondan naklen İbnü'l-Esîr ve İbn Tağrıberdî 3 Zilhicce 282 (23 Ocak 896) olarak zikrederken; Kindî, Saîd b. Batrik ve diğerleri 27-28 Zilkade 282 (17-18 Ocak 896) tarihini kaydetmektedirler. Konuyu araştıranlar, bu ikinci tarihi daha doğru bulmuşlardır. Konunun tartışması için bk. Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 133-134.

beklenmedik ani ölümü, Tolunoğulları Devleti'nde sükun ve istikrarın sona ermesine neden oldu. Adeta bir yapının çatısını ayakta tutan direğin çöküşünü andıran bu durum, araştırmacılar tarafından Tolunoğulları Devleti'nin çökme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁵⁹ Doğrusu, hazinesi Humâreveyh tarafından kısa sürede boşaltılan ve onun ölümü ile birlikte siyasî istikrarsızlığa sürüklenen devlet, bundan sonra bir daha eski güç ve kuvvetine kavuşma imkânı bulamamıştır.⁶⁰

Humâreveyh'in ölüm haberinin Halife Mu'tazıd'a çok hızlı bir şekilde ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Rivayete göre Humâreveyh'in kâtibi İbrahim b. Ahmed el-Mâzerâî, yedi veya on bir günde kara yolu ile Bağdat'a ulaşmış ve Humâreveyh'in yatağında hizmetçileri tarafından öldürüldüğünü haber vermiştir (18 Zilhicce 282/7 Şubat 896). Bunun üzerine Mu'tazıd, Humâreveyh'e hediyeler ve mektup götürmesi için yola çıkarmış olduğu İbnü'l-Cessâs'ın geri dönmesini emretti. Mu'tazıd'ın mektubunu Sâmerâ'da alan İbnü'l-Cessâs, buradan Bağdat'a geri döndü (23 Zilhicce 282/12 Şubat 896).⁶¹

Humâreveyh'in öldürülmesinden sonra, bu sırada babasıyla birlikte Dımaşk'ta bulunan büyük oğlu Ceyş b. Humâreveyh emîr tayin edilmişti. Çocuk yaşta tahta oturan Ceyş'in kendisini içkiye vermesi daha da önemlisi ileri gelen bir çok komutanı görevinden azletme ve mallarına el koyma teşebbüsleri, kısa zamanda kendisine karşı büyük bir muhalefetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hatta onun bu davranışlarından oldukça usanmış olan bir çok komutan, Ceyş'i öldürerek yerine amcasını geçirmeyi planlamışlardır. Ancak bu komutanlar, suikast planlarının önceden haber alınması üzerine, mallarını ve çocuklarını bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Bunların arasında Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Hakan el-Müflihî, Bündukah olarak bilinen Muhammed b. Kümüşcûr, Tuğc'un kardeşi Bedir b. Cuff ve İbn Hasenc gibi bir çok önemli komutanın yer aldığı görülmektedir. Tolunoğulları Devleti'nde baş gösteren bu zafiyet Halife Mu'tazıd tarafından derhal değerlendirilmiştir. Kûfe yakınlarında oldukları anlaşılan bu komutanlara meşhur komutanlarından Muhammed b. Süleyman'ı gönderen Mu'tazıd, onların Bağdat'a getirilmesini sağlamıştır. Sayıları altmış civarında olan bu komutanlar, Bağdat'a ulaştıktan sonra halife

⁵⁹ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 133.

⁶⁰ U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, V, 50.

⁶¹ Taberî, *Târîh*, X, 42 (İng., XXXVIII, 26).

tarafından oldukça iyi karşılanmış ve her birine hil'at giydirilmiştir (4 Cemâziyelâhir 283/19 Temmuz 896).⁶² Şüphesiz ki bu olay, babası Humâreveyh tarafından hazinesi boşaltılmış olan Tolunoğulları Devleti'nin, Ceyş'in dokuz ay gibi kısa süren emîrliği esnasında askerî gücünden de çok şey kaybetmesine neden olmuştur.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu suikast girişiminden sonra da otoriteyi tesis edememiş olan Ceyş'e karşı ülke genelinde isyanlar bir birini takip etmişti. Suriye komutanı Tuğc b. Cuff, Dımaşk'ta Ceyş'in emîrliğini tanımadığını açıkça ilan ederken,⁶³ Suğûr valisi Ahmed b. Doğan da ona katıldı.⁶⁴ Diğer taraftan Mısır ordusundaki Mağripliler ve Berberiler de açıktan isyan ederek, Ceyş'ten emîrliği amcasına devretmesini istemişlerdi. Onların ilk ayaklanması Kâtip Ali b. Ahmed el-Mâzerâî'nin araya girmesi ile yatıştırılırken, ertesi gün tekrar geldiklerinde Ceyş, biat etmek istedikleri amcası Nasr b. Ahmed'i⁶⁵ ve diğer amcasını öldürerek önlerine atmıştı. Bu olay onların iyice kontrolden çıkmasına neden oldu ve neticede Ceyş ve annesini öldürerek sarayını yağmaladılar.⁶⁶ Bununla da yetinmeyen isyancılar şehri ateşe vererek Ceyş'in yerine kardeşi Harun b. Humâreveyh'e biat ettiler (10 Cemâziyelâhir 283/25 Temmuz 896).⁶⁷ Mısır'da yaşanan bu karışıklıkların Halife Mu'tazid tarafından yakından izlendiği, bütün bu olup bitenlerle ilgili haberlerin bir ay gibi kısa bir süre sonra Bağdat'ta bulunan halifeye ulaştığı görülmektedir (15 Receb 283/28 Ağustos 896).⁶⁸

Harun b. Humâreveyh'in tahta çıkışı, Tolunoğulları Devleti'ndeki kargaşa ve karışıklığın sona ermesi için yeterli olmamıştı. Harun, henüz on

---

⁶² Taberî, *Târîh*, X, 44-45 (İng., XXXVIII, 30-31); Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, IV, 258-259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 477-478; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, III, 95. Kindî, bu komutanların sayısının üç yüz olduğunu bildirmektedir. (*Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 187).

⁶³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, IV, 258.

⁶⁴ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 187; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 308; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322.

⁶⁵ Makrîzî, Ceyş'in öldürdüğü amcasının ismini Mudar b. Ahmed b. Tolun olarak kaydetmektedir (*el-Hutat*, I, 322).

⁶⁶ Makrîzî, Ceyş'in hapse atıldığını ve birkaç gün sonra hapiste öldüğünü kaydetmektedir (*el-Hutat*, I, 322). Ayrıca Kâtip Ali b. Ahmed el-Mâzerâî de bu isyan sırasında öldürülmüştür (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, IV, 259).

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, X, 45-46 (İng., XXXVIII, 31-32); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 477-478. Ceyş'in tahttan indirilme konusu İbn Tağriberdî'nin eserinde çok daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır (*en-Nücumü'z-zâhire*, III, 88-94).

⁶⁸ Taberî, *Târîh*, X, 45-46 (İng., XXXVIII, 31-32).

dört yaşında bir çocuk olduğundan devletin idaresi ve işlerin düzene konulması için, babası ve dedesinin akıllı ve tecrübeli adamlarından Ebû Ca'fer b. Abbâ kendisine vasi tayin edilmişti. Yönetimi eline alan Ebû Ca'fer, işe Ceşş'in taraftarlarını öldürmekle başladı.⁶⁹ Ancak hemen ardından bazı komutanlar ve halkın bir kısmı tarafından emirliğe daha layık olduğu iddiasıyla kışkırtılmış olan Harun'un amcası Rebîa isyan etti. Rebîa'nın ikamet etmekte olduğu İskenderiye'den etrafına toplamış olduğu ordu ile Fustat'a gelerek başlatmış olduğu isyan, yapılan savaş sonrası kendisinin yakalanması ve kırbaçlanmak suretiyle öldürülmesi ile bertaraf edildi (10 Şaban 284/12 Eylül 897).⁷⁰ Ancak bütün bu çabalar, hânedan ailesinin kaybolan otoritesinin yeniden tesis edilmesi için yeterli olmamıştı. Ebû Ca'fer'in bütün yetkileri elinde toplamasını kıskanmış olan kölelikten yetişmiş önde gelen komutanlardan Bedir, Fâik, Safî ve diğer bazı komutanların kendilerine ait birlikler oluşturması, Mısır ordusunun bölünüp, parçalanması gibi çok daha ciddi bir sorunun ortaya çıkmasına sebep oldu.⁷¹

Merkezinde yaşanan amansız mücadeleler sebebiyle büyük ölçüde siyasî, askerî ve iktisadî gücünü kaybetmiş olan Tolunoğulları Devleti'nin içine düşmüş olduğu durum, idaresi altında bulunan diğer bölgelerde de yankı bulmuştu. Neticede meydana gelen bu yönetim boşluğu ve istikrarsızlığın, bu sırada Musul ve Cezîre'de mahallî güç unsurlarını kontrol altına alma noktasında büyük bir mesafe almış bulunan Halife Mu'tazîd'a, Tolunoğulları idaresi altında bulunan Suğûr bölgesinin önemli şehirlerinden Tarsus'a rahat bir şekilde kendi valisini tayin etme imkânını sağladığı görülmektedir. Bu icraatı, tahta yeni çıktığı sırada Humâreveyh döneminde Musul'a vali tayin etmesiyle bir çok yönden benzerlik arz etmekteydi. Aslında Tolunoğulları'nın, Tarsus'daki hakimiyetinin zayıflaması hanedânın kurucusu Ahmed b. Tolun'un son dönemlerine kadar uzanmaktaydı. Ahmed b. Tolun'un vefatından hemen önce onun Tarsus valisine isyan eden Yazman (veya Bazmar) el-Hâdim, burayı kontrolü altına almıştı. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun, Tarsus'a sefer düzenlemişse de mevsimin kış olması nedeni ile kuşatmayı kaldırarak dönmek zorunda kalmış ve hemen

⁶⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'ş-şâhîre*, III, 99. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 488-489.

⁷⁰ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 188; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'ş-şâhîre*, III, 99.

⁷¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'ş-şâhîre*, III, 101; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 66.

ardından yakalanmış olduğu hastalık sonucu vefat etmişti (270/884).⁷² Neticede herhangi bir devlete bağlı olmadan uzun süre Tarsus'u hakimiyeti altında bulunduran Yazman'ın itaat altına alınışı, ancak Humâreveyh döneminde önemli miktarda paraların ödenmesi karşılığında mümkün olabilmişti (Cemâzîyelâhir 277/20 Eylül-18 Ekim 890).⁷³ Bundan sonra Tolunoğulları'na bağlı olarak Bizanslılara karşı başarılı seferlerde bulunmuş olan Yazman, son seferi esnasında kendisine atılan bir taş sonucu vefat etti (14 Receb 278/22 Ekim 891).⁷⁴ Humâreveyh, Yazman'ın vefatından sonra yerine Ahmed el-Uceyfi'yi tayin etmiş, ancak kısa bir süre sonra onu görevden alarak yerine amcasının oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'u görevlendirmişti.⁷⁵

Tarsus, bundan çok kısa bir süre sonra Muvaffak'ın hizmetçilerinden Râgıb'ın bölgeye gelişiyle birlikte tekrar karışıklıklara sahne oldu. Kaynaklarda Râgıb'ın, bölgeye Allah rızası için cihad etmek amacıyla geldiği zikredilse de, araştırmacılar, onun gelişini başka bir sebeple izah etmeye çalışmışlardır. Elçibey, Râgıb'ın buraya gelişini ömrünün son dönemlerinde Suğûr bölgesini ele geçirmeyi amaçlayan Muvaffak'ın bir gayreti olarak değerlendirmektedir.⁷⁶ Râgıb, bölgeye ulaşmasından sonra ilk önce Halep'te Humâreveyh'in Şam bölgesi komutanlarından Tuğc b. Cuff tarafından karşılanmıştı. Tuğc, ona Humâreveyh'in kendisiyle görüşmek istediğini bildirince, adamlarını ve silahlarını mevlâsı Meknûn ile Tarsus'a göndererek, kendisi Mısır'a Humâreveyh'in yanına gitti. Bu arada gizlice Tarsus valisi Muhammed b. Musa'ya haber gönderen Tuğc, yanına gelen Meknûn'un hapsedilmesini emretmişti. Bunun üzerine Muhammed b. Musa, Meknûn'u hapsederek mallarına el koydu; ancak Tarsus halkı onu hapisten kurtararak Vali Muhammed'i hapse attı. Ayrıca Humâreveyh'e yazdıkları mektupta meydana gelen olayları anlatarak şayet Râgıb'ı serbest bırakmazsa valiyi

⁷² Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 178-180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 408-409; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 45.

⁷³ Humâreveyh'in Yazman'ın itaatini sağlamak için otuz bin dinar, ayrıca beş yüz elbise, yüz elli at ve yüz elli yağmurluk ve silah gönderdiği, daha sonra Yazman'ın onun adına hutbe okutmasından sonra elli bin dinar daha verdiği kaydedilmektedir. Bu hususta bk. Taberî, *Târîh*, X, 18 (İng., XXXVII, 162); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 439; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 307.

⁷⁴ Taberî, *Târîh*, X, 27 (İng., XXXVII, 175); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 449.

⁷⁵ Mes'ûdî, *Mürcü'z-zeheb*, IV, 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 83-84.

⁷⁶ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 129.

hapiste tutacaklarını bildirmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Râgıb'ı serbest bırakan Humâreveyh, ayrıca Ahmed b. Doğan'ı⁷⁷ Suğûr'a vali tayin ederek ikisini birlikte yola çıkardı. Bu ikisinin Tarsus'a gelişiyle birlikte Muhammed b. Musa serbest bırakılmış ve o da halka kızdığından şehri terk etmişti (13 Şaban 279/8 Kasım 892).⁷⁸

İlgili rivayetlerden Râgıb'ın, bundan sonra Tarsus'tan ayrılmadığı ve hilafet merkezi Bağdat'la işbirliğine devam ettiği anlaşılmaktadır. Geçen zaman içerisinde daha da güçlenmiş olan Râgıb, hutbelerde Harun b. Humaraveh'in ismi yerine Mu'tazıd'ın azatlısı Bedir'in adını okutmaya başlamıştı. Bu durum Ahmed b. Doğan el-Uceyfi ile aralarında ihtilafa sebep olmuş, ancak bu sırada Bizanslılarla esir mübadelesi yapmak üzere şehirden ayrılan Ahmed b. Doğan bir daha Tarsus'a dönmeyerek, yerine Dimyâne'yi vekil bırakmıştı. Bununla birlikte Tarsus'ta Râgıb'ın çıkarmış olduğu karışıklıkların farkında olan Ahmed b. Doğan, Dimyâne'ye destek olmak üzere Yusuf b. el-Bağamerdî'yi buraya gönderdi. Sonrasında bunlarla Râgıb arasında çatışmalar devam etmiş ve neticede galip gelen Râgıb, bu ikisini ve bunlara destek verdiği anlaşılan İbnü'l-Yetim'i yakalayarak Bağdat'a göndermişti (7 Safer 284/16 Mart 897).⁷⁹ Ancak Tarsus halkının bundan sonra Râgıb'ın yönetimini istemediği anlaşılmaktadır. Onlardan bir grup halifeye gelerek başlarında bir vali bulunmadığını ve buraya bir vali tayin etmesini istemişlerdi.⁸⁰ Bunun üzerine Mu'tazıd buraya vali olarak İbnü'l-

---

⁷⁷ Taberî mütercimi Franz Rosenthal yukarıda zikri geçen Yazman'ın vefatından sonra Humareveyh tarafından Tarsus'a vali tayin edilen Ahmed el-Uceyfi ile burada zikredilen Ahmed b. Doğan'ın aynı şahıs olduğu görüşündedir (Taberî, *Târîh* (İng., XXXVIII, 32, dn. 172)).

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, X, 28-29 (İng., XXXVII, 177). İbnü'l-Esîr'in anlatımında ise Mekkûn isminden hiç bahsedilmemekte, ayrıca Râgıb'ın görüşmeyi bizzat kendi istediği için Humâreveyh'in yanına gittiği kaydedilmektedir. Diğer taraftan bu ikisi arasında büyük bir muhabbet oluşmasından dolayı Râgıb'ın Humâreveyh'in yanından ayrılmakta geciktiği fakat çıkan dedikodulardan dolayı bunun Tarsus halkı tarafından yanlış anlaşıldığı bildirilmektedir (*el-Kâmil*, VII, 450). Olaya sebep sonuç açısından bakıldığında Taberî'nin anlattıkları daha uygun görünmektedir. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 307.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, X, 51 (İng., XXXVIII, 41); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 484; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 308.

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, X, 52-53 (İng., XXXVIII, 44)

İhşîd'i tayin etti ve gelen toplulukla birlikte İbnü'l-İhşîd, Tarsus'a gitti (21 Rebülevvel 285/17 Nisan 898).⁸¹

Mu'tazîd tarafından vali tayin edilen İbnü'l-İhşîd'in Tarsus'a geliş tarihinden itibaren hesaplandığında, burasının Kınnesrîn ve Avâsım'dan bir yıldan biraz daha fazla bir zaman önce Abbâsî hakimiyeti altına girdiği görülmektedir. Tarsus'un Abbâsî Devleti hakimiyetine geçmesinde, Tolunoğulları'nın bölgedeki hakimiyetinin kaybolmasının ve bunun gerçekleşmesinde büyük payı olan Râgıb'ın faaliyetlerinin hiç şüphesiz ki büyük rolü olmuştur. Bununla birlikte mevcut istikrarsızlık ve kargaşadan bıkmış olan Tarsus halkının tavrının da burada belirleyici olduğunu belirtmek gerekir. Bu noktada kısaca, Tarsus halkı tarafından Mu'tazîd'in tahta çıkışıyla birlikte yavaş yavaş otoritesini hissettirmeye başlayan ve daha fazla güven ve istikrar sağlama görünümünde olan Abbâsî halifeliğinin, Tolunoğulları idaresine tercih edildiğini söylemek mümkündür.

Dönemin tarihçisi Taberî'nin aktarmış olduğu bir rivâyete dayanarak bu merhalede kontrol altına alınan kısmın sadece Tarsus'la sınırlı olmadığı veya en azından böyle bir fırsatı yakalamış olan Mu'tazîd'in bunu Suriye sınırlarını (es-Suğûrû's-Şâmiyye) kapsayan bütün bölgeye yaymaya çalıştığını ileri sürmek mümkündür. Bu rivayette Mu'tazîd'in, İbnü'l-İhşîd'i Tarsus'a vali tayin ettiği gün Musul, Diyârırebîa, Diyârımudar, es-Suğûrû's-Şâmiyye ve es-Suğûru'l-Cezîriyye'nin işlerini düzenlemek ve ayrıca bu bölgedeki berîd teşkilatı görevlilerini tayin etmek üzere mevlâsı Fâtîk'i görevlendirerek gönderdiği kaydedilmektedir.⁸² Nitekim İbn Haldûn, Kınnesrîn ve Avâsım'ın teslimi esnasında Suğûr bölgesinin zaten Mu'tazîd'in elinde bulunduğunu belirtmektedir.⁸³

Öte yandan yukarıda ele aldığımız gibi Tolunoğulları Devleti'nin merkezinde yaşanan karışıklıkların bir türlü sona ermeysi, belki de Mu'tazîd'in beklentisinin de ötesinde bir gelişmenin yaşanmasına neden olmuştur. Bu gelişme, bir türlü iktidarını sağlayamamış olan Harun b. Humâreveyh'in, muhtemelen içerideki muhalefete karşı daha güçlü hale gelebilmek için, Halife Mu'tazîd'dan Mısır ve Şam'daki valiliğinin onaylamasını istemesiydi.⁸⁴ Harun b. Humâreveyh ve onu destekleyen komutanlar, Halife Mu'tazîd'a göndermiş oldukları elçi Vasîf Kâtarmîz

⁸¹ Taberî, *Târîh*, X, 68 (İng., XXXVIII, 71); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 485.

⁸² Taberî, *Târîh*, X, 68 (İng., XXXVIII, 72); Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 490.

⁸³ İbn Haldûn, *el-Iber*, IV, 308.

⁸⁴ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 139.

aracılığıyla babasının hakimiyeti altında bulunan Mısır ve Şam'daki yerlerin Harun'a iktâ edilmesi talebinde bulunmuşlardı. Şüphesiz ki bu istek, Tolunoğulları Devleti'nde yaşanan bu sıkıntılı günleri çok yakından takip eden halifeye, büyük bir fırsatı sunmuş oldu. Önüne gelen fırsatın çok iyi farkında olan Halife Mu'tazıd, önce bu teklifi reddederek ileri sürmüş olduğu şartların görüşülmesi için Abdullah b. Feth'i, Vasîf Kâtarmîz ile birlikte Mısır'a göndermişti (285 Zilhicce ayının sonu/899 Ocak ayı ortası).⁸⁵ Harun'un cevabı Halife Mu'tazıd'a Benû Şeybân üzerine düzenlemiş olduğu sefer sebebiyle Âmid şehrinde bulunduğu sırada ulaştı. Harun, Mısır ve Şam'ın valiliğine tayin edilmesi halinde, Cündikınnesrîn ve Avâsım'ı halifeye teslim etmeye ve senelik dört yüz elli bin dinar vergi ödemeye razı olduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine hiç vakit kaybetmeyen Mu'tazıd, söz konusu bölgelerin Harun b. Humâreveyh'in adamlarından teslim alınması için, Cündikınnesrîn ve Avâsım'a vali tayin etmiş olduğu Abdullah b. Feth ve Bedir el-Kuddâmî'ye hil'at giydirek derhal yola çıkardı. Bunlar adı geçen bölgelere gelerek Harun'un adamlarından buraları teslim aldılar (Cemâziyelevvel 286/15 Mayıs-13 Haziran 899).⁸⁶ Böylelikle Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerinin doğrudan Abbâsî Devleti'nin kontrolüne geçmesi sağlanmıştır.

Âmid'de Cemâziyelâhir ayının sonuna kadar kalan Mu'tazıd, buradan ayrılmadan önce Kınnesrîn, Avâsım, Diyârırebîa ve Diyârımudar bölgelerini kontrolü altında tutması ve bu bölgelerin idaresini üstlenmesi için oğlu Ali'yi beraberindeki orduyla birlikte Âmid'de bıraktı.⁸⁷ Buradan Rakka'ya geçen Mu'tazıd, daha önceden ele geçirilmiş olan Tarsus'ta istikrarın bozulmaması için de önemli bir adım attı. Muhtemelen Tarsus'ta herhangi bir karışıklığa neden olmasından çekindiği Râgıb'ın yanına gelmesini emreden Mu'tazıd, onun Rakka'ya ulaşmasından hemen sonra mallarına el konularak hapsedilmesini emretmişti. Hapse atılan Râgıb, bundan kısa bir müddet

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, X, 69 (İng., XXXVIII, 73-74); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 491.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, X, 70-71 (İng., XXXVIII, 76); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 491, 495. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 83-84; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 308; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'ş-şâhîre*, III, 118.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, X, 70-71 (İng., XXXVIII, 76); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 491, 495. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 83-84; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 308; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'ş-şâhîre*, III, 118.

sonra vefat etti. Ayrıca Râgıb'ın adamlarından Mekkûn da, Suğûr valisi İbnü'l-İhşîd tarafından yakalanarak mallarına el konulmuştu.⁸⁸

Bu konu hakkında son olarak Ebülfez Elçibey'in Mu'tazîd'la Harun b. Humâreveyh arasında yapılan anlaşma ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeye işaret etmek istiyoruz. Ermeni ve Gürcü tarihçilerin eserlerine dayanarak Harun b. Humâreveyh döneminde Tolunoğulları'nın Şam bölgesinde Abbâsî Devleti'ne karşı zaferler elde etmiş olduğunu ispatlamaya çalışan Elçibey, bu gâlibiyete rağmen iç çekişmeler nedeniyle tavizkâr bir anlaşmanın imzalandığını ileri sürmektedir. 283 (896) yılında Harun'un iktidara gelişinden 285 (898) yılına kadar İslam tarihi kaynaklarında iki devlet arasındaki ilişkiler hakkında bilgi bulunmadığını belirten Elçibey, Kürt Ali'nin *Hıtatü's-Şam* adlı eserinde Harun b. Humâreveyh'in halifeye isyan ettiği ve cereyan eden bir çok savaştan sonra 286 (899) yılında Abbâsî halifesi ile Harun arasında barış imzalandığı şeklinde bir bilginin bulunduğunu kaydetmektedir. Araştırmacı, Kürt Ali'nin eserinde zikredilen ancak diğer İslam tarihi kaynaklarında yer almayan bu bilgiyi, Ermeni ve Gürcü tarihçilerin eserlerinde yer alan kendi deyimiyle çelişkili bilgilerle çözümlenmeye çalışmaktadır. Söz konusu çelişkilerin tam olarak görülebilmesi için, onun bu eserlerden alıntı yapmış olduğu bilgileri aynen aktarmak gerekmektedir. "XI. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Stepanos Asohik araştırmalarını şöyle ifade ediyor: "Smbat Şirak'ta kilise inşa etti... sonra o, Ahmed'le savaşa başladı. /Ahmed/ zafer kazandı ve onu kaçırmaya mecbur etti. /Smbat/ büyük kayıplar/ vermişti/". Gürcü tarihçi S. Baratov ise olayı şöyle anlatıyor: "896 (282-283) yılında kral her halde sadakatini halifeye göstermek amacı ile hilafetin hakimiyetinden çıkan Emîr Ahmed'e (?) karşı Mezopotamya'da hücumu geçti. Ancak ağır mağlubiyete uğrayıp düzensiz halde geri çekildi."

Bu bilgilerden hareketle değerlendirme yapan Elçibey, Harun'un iktidara geçmesinden sonra Tolunoğulları ordusunun Mezopotamya'da savaşmış olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Buna gerekçe olarak halifenin Harun'un iktidara geçişini kabullenemediğini ve Tolunoğulları'ndan arazi koparmaya çalışmasını göstermektedir. Bu dönemde Tolunoğulları ordusuna tecrübeli komutan Tuğç b. Cuff'un komuta ettiğini ve bundan dolayı gâlibiyet elde eden Tolunoğulları ordusunun halife ordusunun içlerine kadar

---

⁸⁸ Taberî, *Târîh*, X, 72 (İng., XXXVIII, 79); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 496; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-Şâhîre*, III, 118.

ilerlemesine imkân vermediğini ve Karın çevresinde Smbat'ın da yüz bin kişilik ordusunu darmadağın ettiğini belirtmektedir. Araştırmacı yapmış olduğu bu tespitlerden sonra kendisine dayanak olarak aldığı rivayetlerdeki yanlışlıklara temasla, bu dönemde Ahmed b. Tolun'un değil Harun'un iktidarda olduğuna ve Smbat'ın ise Ahmet b. Tolun öldükten sonra iktidara geldiğine işaret etmektedir.⁸⁹ Buradan hareketle yazarın doğru kabul ettiği bu rivayetlerde sadece isimlerin karıştırıldığını düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ancak Canard, Elçibey'in temas etmiş olduğu bu savaşın Diyâribekr ve İrmîniye'yi kontrolü altında bulunduran Ahmed b. İsa eş-Şeybânî ile Sinbat arasında gerçekleştiğini daha doğru bir şekilde tespit etmiş bulunmaktadır.⁹⁰ Kaldı ki halife ordusu ile yapılmış olan böyle büyük bir savaşın İslam tarihi kaynaklarında yer almamış olması düşünülemez. Dolayısıyla Tolunoğulları'nın, Abbâsî Devleti'ne karşı herhangi bir zaferinin söz konusu olmadığını, bu anlaşmanın açık bir şekilde Elçibey'in de kabul ettiği gibi iktidarda büyük bir muhalefetle karşı karşıya olan Harun b. Humâreveyh'in kendi iktidarını sağlamlaştırmak için yapıldığını kabul etmek gerekecektir.

Sonuç

Mu'tazîd'in halife oluşu, Tolunoğulları Devleti ile olan siyasî ve askerî ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Daha önce babası Muvaffak'ın izlemiş olduğu düşmanca ve savaş esasına dayalı politikanın bir fayda sağlamadığını gören Mu'tazîd, halife oluşuyla birlikte Tolunoğulları emîri Humâreveyh tarafından gösterilen dostane ve akrabalık bağına dayalı yeni bir ilişki başlaması yönündeki girişimine gayet istekli yaklaşmıştır. Bununla birlikte aralarında yeni bir anlaşma için yaklaşık altı ay gibi kısa süreli de olsa bir zaman kazanmaya çalışan Mu'tazîd, söz konusu süreç içerisinde atmış olduğu adımlarla şartların kendi isteği doğrultusunda oluşmasını sağlamıştır. Öncelikle yerel güçler arasında meydana gelen karışıklıkları ve Humâreveyh'in bu bölgeye gereken ilgiyi gösterememesini fırsat bilerek, Musul'a kendi valisini tayin etmiştir. Ardından ilk seferini Cezîre bölgesine düzenlemek suretiyle Musul ve Cezîre bölgelerini ele geçirme hususundaki istek ve kararlılığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Oğlu Ali (Müktefi)'ye teklif edilen Humâreveyh'in kızı Katrunnedâ ile bizzat kendisinin evlenmeyi istemesi ve imamet, kadı tayin etme ve vergi toplama işlerinin otuz yıl süre ile Tolunoğulları'na bırakılması şeklinde

⁸⁹ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 136-138.

⁹⁰ M. Canard, "İsâ b. al-Shaykh", *EP*, IV (Leiden 1978), s. 90.

bir takım imtiyazlar tanınması gibi bir takım siyasî manevraları da bunlara ilave etmek gerekmektedir. Neticede iki taraf arasında imzalanan anlaşma ile Dicle nehrine kadar hakimiyet alanını genişletmiş olan Humâreveyh'in, Musul, Diyârrebîa ve Diyarıbekr bölgelerinden çekilerek Fırat nehrine kadar olan topraklardan vazgeçmesi sağlanmıştır. Böylece ilk defa hem de barış yolu ile Abbâsî Devleti karşısında en güçlü zamanını yaşamakta olan Tolunoğulları'nın geri adım atması sağlanmıştır.

Söz konusu anlaşmanın gerçekleşmesinde Mu'tazîd kadar Humâreveyh'in olumlu yaklaşımı da etkili olmuştur. Bölgede gayet güçlü konumda bulunan Hâricî ve bedevî güçlerle mücadele etmek ve Saffârîlerle barış sağlamak suretiyle gücünü tek bölgeye toplama imkanı bulan Abbâsî Devleti ile savaşmak yerine, halifeliğin manevi desteğini sağlama ve böylece Mısır ve Suriye'deki valiliğini meşrulaştırma ve sahip olduğu bölgelerde daha köklü ve kalıcı işler yapma düşüncesi Humâreveyh'i bu anlaşmaya yakınlaştıran önemli etkenlerdir.

Ancak söz konusu anlaşmadan kısa bir süre sonra Humâreveyh'in vefat etmesi ve Tolunoğulları Devleti'nin merkezinde yaşanan siyasî gelişmeler, ona öncelikle Tarsus'un da içinde bulunduğu Suğûr bölgesini kontrolü altına alma imkânı sağlamıştır. Ardından iç muhalefet nedeni ile bir türlü iktidardaki konumunu sağlamlaştıramamış olan Harun b. Humâreveyh'in, halifeye Mısır ve Şam valiliğini onaylatma ihtiyacı, çok daha büyük bir fırsatın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu fırsatı gayet iyi değerlendiren Mu'tazîd, bu onaylama karşılığında Musul ve Cezîre gibi çok büyük stratejik öneme ve büyük bir gelir kaynağına sahip olan Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerinin hiçbir savaş yapılmaksızın Abbâsî Devleti'nin idaresi altına girmesini gerçekleştirmiştir.

Gayet tedbirli ve önüne çıkan imkânlarla göre siyaset belirleyen Mu'tazîd'ın, halifeliğinin bundan sonraki döneminde, muhtemelen içine düşmüş olduğu siyasî buhran nedeni ile daha fazla zayıflamasını ve şartların daha da olgunlaşmasını beklediği için Tolunoğulları Devleti'nin üzerine gitmediği görülmektedir. Nitekim, beklenen bu durum oğlu Müktefî döneminde gerçekleşmiş ve hanedânın ortadan kaldırılışı, Mısır ve Suriye'nin tamamının yeniden Abbâsî hakimiyeti altına alınması hiç de zor olmamıştır.